

Voorlopig rapport betreffende het orgel in de Sint Andreaskerk te Zevenaar.

Op 21 juni en 25 juli 1991 bezocht schrijver dezes het orgel in de Sint Andreaskerk te Zevenaar. Het tweede bezoek vond plaats, samen met de heer O.B. Wiersma, Rijksadviseur voor Orgels. Wij kenden het orgel vaag van een kort bezoek in de zestiger jaren, samen met de heer Jan Vermeulen, orgelmaker te Alkmaar, die kort daarop werkzaamheden aan het instrument zou verrichten. Op dat moment was de firma bezig met de restauratie van het historische Noltingorgel in de Sint Oswalduskerk te Zeddam, waarbij ik adviseur was. De werkzaamheden te Zevenaar werden uitgevoerd onder advies van dr. P.J. de Bruijn. Van het bezoek aan het orgel te Zevenaar herinneren wij ons, dat er historisch pijpwerk werd aangetroffen in een orgel, dat qua uiterlijk en opstelling sterk aan het werk van de orgelmakers Gebr. Gradussen te Winssen (Land van Maas en Waal) deed denken. Latere informatie leverde zeer tegenstrijdige berichten op: orgel zou geen artistieke waarde hebben, zou gemaakt zijn door Gebr. Franssen etc. etc. In het Handschrift-Broekhuizen, een rijke verzameling orgelgegevens, die sinds kort door de publicatie van A.J. Gierveld toegankelijk is geworden, staat het orgel te boek als werkstuk van de orgelmaker Rütter te Kevelaar: Z 27. Zevenaar, Provincie Gelderland Het orgel in de kerk der r. cath. gemeente aldaar is een uitmuntend werk, in 1846 gemaakt door W. Rütter, orgelmaker te Kevelaar. Heeft 28 stemmen, twee handclavieren, vrij pedaal twee blaasbalgen, zijnde zoogenaamde parallelbalgen, in de midden opgaande, lang 10 1/2 vt, breed 5 1/4 dm, Rijnl. maat. De clavieren zijn 4 1/2, het pedaal van G tot 'G¹. Het geheele getal pijpen bedraagt 1539 stuks.

Manuaal		Positief		Pedaal	
Principaal van tin		Saliocionaal	8 vt	Subbas	16 vt
in het front	8 vt	Woudfluit	8 vt	Octaaf	8 vt
Bourdon id.	16 vt	Bourdon	8 vt	Violoncello	8 vt
Viol di Gambe	8 vt	Prestant	4 vt	Octaaf	4 vt
Cornet	3 st	Flute travers	4 vt	Blokfluit	1 vt
Holpijp	8 vt	Flute dolce	4 vt	Bazuin	16 vt
Octaaf	4 vt	Flageolet	2 vt		
Sup. Octaaf	2 vt	Kromhoorn D.	8 vt		
Blokfluit	2 vt	Kromhoorn B.	8 vt		
Mixtuur	3 st.				
Trompet B.	8 vt				
Trompet D.	8 vt				
Trompet D.	16 vt				

pedaalkoppeling, afsluitingen, tremulant, ventil, calcanteschel"

De Octaaf 4' van het Manuaal staat als achtvoet genoteerd; de Woudfluit 8' van het Positief zal op een vergissing berusten². Dit werk heeft maar 7 registerplaatsen, waaronder 2 bas/discantdelingen, één labiale en één tongwerkdelling. Dat het Pedaal van C tot 'G zou hebben gelopen is hoogst onwaarschijnlijk. In Frankrijk kwam dit nog wel voor, o.a. bij hetCavaillé-Collorgel in de Basilique van St. Denis (1842), dat een Pedaal van Contra-F tot f bezat, maar in deze streken was dit niet gebruikelijk, wat ook blijkt uit de bewaardgebleven contracten met Rütter. Enkele opvallende elementen in deze dispositie zijn: de dubbele tweevoets bezetting en de Trompet 16' discant op het (Hoofd-)Manuaal, de 3 viervoets stemme op het Positief en de 1-voets fluitstem op het Pedaal. Deze dispositie ademt zowel oudere als nieuwe zaken. "Nieuw" zijn o.m. de 3 strijkende stemmen op elk werk één. De Duitse auteur W.Arbogast uit de veronderstelling, dat er een lijn zou lopen van de orgelmakers Nolting naar Rütter. Enige verwantschap valt niet te ontkennen, maar er zijn ook zulke grote verschillen, dat men niet van leermeester-leerling kan spreken. Het zou te ver voeren, de stijl van Rütter te analyseren. Zoals bij vele van zijn tijdgenoten is er een duidelijke verandering waar te nemen van de vroege werken (veertiger en vijftiger jaren), via de zestiger jaren naar de late werken. De disposities worden grondtoniger, de tongwerken weker, de klank steeds meer romantisch van karakter. Wanneer men de disposities uit de eerste periode beschouwt, dan is er sprake van schematisering, die karakteristiek is. Zeer verwant waren de Rütterorgels te Neerbosch, Gouda en Zevenaar, om maar de grootste in Nederland te noemen. Rütter was vroeg, althans in vergelijking met de Nederlandse orgelmakers, met het toepassen van de vierkant opgaande = magazijnbalgen. In Hernen is zulk een windvoorziening nog origineel aanwezig. Het Positief is, voor zover bekend, bij Rütter een onderwerk, zoals ook bij zijn streek- en landgenoten Muller (Reifferscheid), Koulen (Heinsberg), Ibach (Barmen-Wuppertal) e.m.a. In Gouda en Hernen hebben deze onderwerken geen front. Het Rütterorgel te Sevelen is voor zien van een loos Rugwerk. De klaviatuur bevindt zich doorgaans aan de zijkant van het instrument. Het Pedaal is niet in het meubel geïntegreerd, maar bevindt zich achter de orgel³. De uiterlijke vormgeving ondergaat een stilistische ontwikkeling: het front te Sevelen is opvallend door zijn Empireornamentiek; de fronten te Gouda (Hilversum) en Hernen zijn in de traditionele classicistisch-barokke vormen uitgevoerd. De latere Rütterorgels worden aan de stijlopvattingen van de architect ondergeschikt gemaakt en in neo-stijlen uitgevoerd.

Het orgel te Zevenaar zal een plaats hebben gehad op een oxaal aan de westzijde van het kerkgebouw. In de eerste 40 jaar van zijn bestaan zal het orgel weinig of geen veranderingen hebben ondergaan. Dit zou anders worden, nadat de kerk in de tweede

¹ In het contract staat C-g, 20 Töne (vO)

² Nee het taat ook in het contract

³ Hier zal orgelkast hebben gestaan. Het is niet meer leesbaar

helft van de 19e eeuw een verbouwing had ondergaan en in 1884 een grote toren was verrezen. Het orgel moet toen op zijn huidige plaats terecht zijn gekomen, zij het in vrij sterk gewijzigde vorm. Vooralsnog hebben wij geen contracten of andere gegevens omtrent deze wijziging. Alles wijst er echter op, dat het orgel verbouwd en herplaatst is door de orgelmakers Gebrs H. en V. Gradussen uit Winssen bij Druten. Deze orgelmakers hebben vele instrumenten ge of verbouwd in de hier aanwezige vorm: asymmetrisch, rechts of links van het westraam. Wij noemen hier o.m. het verbouwde Smitsorgel te Afferden bij Druten en de orgels in de parochiekerken te Beesd, Beek en Bakel. De pijpstelling bij zulke orgels is tamelijk merkwaardig, maar wel voor de hand liggend in de gekozen opstelling: het grootste pijpwerk, dat normaliter het front zou vormen, achterin, daarvoor aflopend het overige pijpwerk, zodat Mixtuur en tongwerk(en) voorop kwamen te staan. De laden liggen dan in de asrichting van het kerkgebouw wat, in combinatie met de plaatsing in de toren, de uitstraling van de klank niet bevordert. In de meeste van deze orgels hebben de Gradussens de (nieuwe) windvoorziening, bestaande uit magazijnbalg met schepbalg(en) in de onderbouw gelegd. De meeste van deze instrumenten hebben maar één manueelwerk, of, zoals te Afferden, een gecombineerde lade voor 2 manualen zodat het orgel betrekkelijk laag kan blijven. Hier te Zevenaar is het orgel voorzien van een onderwerk, zodat het orgel zeer hoog is geworden en de Hoofdwerkladen met pijpwerk minder gemakkelijk bereikbaar zijn. Het imposante Vrij Pedaal van 6 stemmen is, hoogstwaarschijnlijk vanwege plaatsgebrek, niet geplaatst en omgezet in een aangehangen Pedaal. Het manueelwerk werd ook ingrijpend gewijzigd, met name het Onderpositief. Dit klavier had bij Rütter en vele van diens tijdgenoten nog een vrij zelfstandige functie, naast kleur- en begeleidingsstemmen. In de tweede helft van de 19e eeuw zou dit bij diverse orgelmakers anders worden. Met name de firma Gradussen plaatste op dit manueel bij nieuwbouw diverse karakter stemmen in acht- en viervoets ligging: fluiten in gedekte en open vorm, laatstgenoemde al dan niet overblazend, strijkers, van vrij wijd tot zeer enge, soms trechtervormig, soms conisch etc. Bij verbouwingen van oudere orgels zoals te Gemert, Amsterdam ("Boomkerk"), Wervershoof, Westerblokker e.m.a. werden de Posities aan de nieuwe smaak aangepast. Dat de Gradussens het aanvankelijk ook anders deden, laat het v.m. orgel te Beuningen zien in de dispositie in het Handschrift-Broekhuysen:

	Positief
Bourdon	8'
Fluit trav	8' D.
Prestant	4'
Fluit	4'
Figaro	4' (= Fugara)
Gemshoorn	2'
Dulciaan	8' B.D.

Ook bij de grotere instrumenten met vrij pedaal en in de 20 registers ziet men bij Gradussen zelden of nooit registers boven de viervoet.

Het is niet bekend, welke de veranderingen door de fa. Gradussen precies geweest zijn, aangezien in de twintiger jaren aan het orgel gewerkt is door de fa. Franssen, voorheen te Horst, daarna te Roermond en, na een faillissement begin jaren twintig, korte tijd te Voorburg Z.H. gevestigd. Uit het restauratievoorstel door de fa. Jos Vermeulen te Alkmaar uit 1967 kunnen wij opmaken, hoe de dispositie toen luidde. Bovendien wijzen de diverse pijpfacturen uit, uit welke periodes deze stammen. Vermeulen plaatste in 1967 3 nieuwe registers, te weten een "prestantkwint 2 2/13'" i.p.v. de Openfluit op het Hoofdwerk, een "Woudfluit 2' ter vervanging van de "Piccolo" (2") op het Positief, een "nieuwe Trompet 8'" ter vervanging van de oude. De van oorsprong 3 sterke Mixtuur 2' werd gewijzigd en uitgebreid tot een Mixtuur 4 sterk vanuit de 1 1/3'. Het naamplaatje van de Piccolo 2' zal in dit kader zijn verhuisd. De factuur van het pijpwerk van ca. 1885 en ca. 1925 is nogal uiteenlopend, wat bij de omschrijving hiervan duidelijk zal worden. Deze beschrijving heeft overigens allerminst de pretentie, volledig te zijn. Hierna volgt een omschrijving van de toestand 1885/1925/1968:

Manuaal II Hoofdwerk, C-f".

1	Frestant	8'
2	Bourdon	16'
3	Salicionaal	8'
4	Open Fluit	8'
5	Holpijp	8'
6	Octaaf	4'
7	Fluit	4'
8	Octaaf	2'
9	Woudfluit	2'
10	Mixtuur	
11	Open plaats	?
12	Trompet	8'

Manuaal I, 'Ondbework, C-f"

1	Viola di Gamba	8'
2	Voix Céleste	8'
3	Bourdon Bas	8'
	Bourdon Discant	8'
4	Gemshoorn	4'
5	Fl. Harmonique	4'
6	Piccolo	2'
7	Roerfluit	8'
	Koppel Bas/discant	

.Pedaal aangehangen

In de situatie-Gradussen zal in de plaats van de Open Fluit 8' op het Hoofdwerk een Cornet zijn geweest, gezien de voorliefde van de fa. Gradussen voor een Cornet, boven een Mixtuur. Op het Onderwerk was toen vermoedelijk nog de Kromhoorn aanwezig.

In 1967 / 68 (zie offerte d.d. 14-9-1967) zijn de hierboven genoemde wijzigingen uitgevoerd. Het eigenlijke herstelwerk omvatte: schoonmaak en reparatie pijpwerk, revisie windladen, revisie mechaniek, dichting lekkages windvoorziening, reparatie

orgelkast en behandeling van het houtwerk met conserduc. Dit alles, inclusief de registerwijzigingen, kostte f 13.330,-.

Het orgel is daarop onder handen genomen, tezamen met het kerkgebouw. Bij die gelegenheid is veel moois en sfeervols gesneuveld. Ik herinner mij nog de fraaie 17e eeuwse balustrade van het zangkoor en de imitatie-eiken schildering van de orgelkast. Volgens informatie bij de restaurateurs is het werk in 1968 uitgevoerd en is serieus overwogen, de tractuur te elektrificeren.

Ons onderzoek heeft zich beperkt tot een eerste, globale kennismaking met het instrument, waaruit het volgende duidelijk is: Van het orgel, dat Rütter in 1846 gemaakt heeft, zijn diverse delen, waaronder het gehele Pedaal en de orgelkast, verdwenen. Toch is er van de oorspronkelijke maker, het een en ander bewaard gebleven:

1. De windladen van Hoofd- en Onderwerk.
2. Delen van de mechaniek (welke, zal nader onderzocht moeten worden).
3. De volgende registers (geheel of grotendeels): op het Hoofdwerk Bourdon 16', Holpijp 8', Octaaf 4', Fluit 4', Octaaf 2', Blokfluit 2', Mixtuur. Mogelijk zijn van de Prestant 8' ook nog enkele kleinere pijpen aanwezig. Op het Onderpositief is alleen de Bourdon 8' Bas/Disc. nog van Rütter. De firma Gradussen is vertegenwoordigd met Prestant 8' Hoofdwerk en Viola di Gamba en F. harmonique op het Onderpositief. De firma Franssen moet de volgende stemmen hebben geleverd: Hoofdwerk, Salicionaal 8', Onderwerk: Roerfluit 8', Voix Céleste 8' en Gemshoorn 4'. De firma Vermeulen tenslotte leverde Quint 3' en Trompet 8' op het Hoofdwerk, een Woud fluit 2' op het Onderpositief en een aantal nieuwe pijpen bij de Mixtuur, om deze te verhogen en te vergroten tot 1 1/3' 4' sterk.

De windladen, in 1967/68 summier hersteld, zijn lek. Er is zowel door- als bijspraak. Wij bezochten het orgel in de zomermaanden, waarin in het algemeen de toestand van wind laden beter is, omdat er a. niet gestookt wordt en b. de klimatologische veranderingen veel geleidelijker plaats vinden dan in de meer agressieve stookperiode. Door de lekkage kan het pijpwerk niet optimaal gestemd worden en/of tot spreken komen. De speeltractuur is niet optimaal in orde. Het gevolg is, dat de speelaard onaangenaam taai en ongelijk is. Het pijpwerk verkeert in het algemeen in een redelijke staat, maar is inmiddels wel aan een reiniging toe. Het houten pijpwerk behoeft controle op winddichtheid. Ondanks het inmiddels vrij heterogene registerbestand: pijpen uit 1846, 1885, 1925 en 1967 zouden kunnen leiden tot een uiteenvallen van het klankbeeld. Dit valt in feite erg mee. Het minst bevredigt de ingreep van 1967, die bedoeld was als een oprisser van de klank. Vooral zijn de huidige opzet van de Mixtuur en de Quint 2 2/3' in prestantmensuur strijdig met de klankidealen van Rütter. Dit en diverse andere Rütterorgels hebben of hadden in het geheel geen Quintstem of anders één of twee in fluitmensuur, zoals op het zeer aan dit instrument verwante orgel in Hilversums Grote Kerk. Zeer gemist wordt de voorheen aanwezige Cornet, die zowel solistisch als voor het volle werk functioneerde. De nieuwe Trompet is niet erg karakteristiek en mist volheid en diepte. De nieuwe tweevoets fluit op het Onderwerk zou voor verbetering vatbaar kunnen zijn. In 1987 bood de firma Flentrop-Orgelbouw b.v. - Zaandam een offerte aan d.d. 17 december 1987, gericht aan "Dagelijks Bestuur van de Pastorale Raad- Zevenaar". Wij zetten bij deze offerte de volgende kanttekeningen: 1'. Het orgel is niet gebouwd door "de Orgelmakersfirma N.V. Kerk en Concertorgel Fabriek v/h Gebr. Franssen Voorburg", zoals ik in het bovenstaande uitvoerig heb aangetoond. Het verbaast mij zeer, dat een in restauraties al jaren zeer gerenommeerde firma als Flentrop-Orgelbouw zo oppervlakkig te werk kon gaan. Het orgel laat aan alle kanten zien, dat het niet door Franssen gemaakt kan zijn. De uitspraak is gebaseerd op het bij de klaviatuur aanwezige plaatje. In de Voorburgse, overigens zeer korte, periode, is bij mijn weten geen enkel orgel door v.h. Franssen vervaardigd. Bovendien leverde Franssen al lang voor 1900 slechts pneumatische en soms electropneumatische orgels (dit laatste o.m. in de Singelkerk te Schiedam). De toestand van het orgel kan misschien redelijk genoemd worden, maar de windladen zijn in minder goede staat dan hier wordt voorgesteld. De ontregeling van de mechaniek constateerde ik eveneens.

3'. De opmerkingen omtrent het pijpwerk, met name v.w.b. het tongwerk, hebben sterk het karakter van "standaard"-opmerkingen. Het is de oude "huisstijl" van de v.m. Alkmaarse firma Vermeulen. Naar ons oordeel is het geoffreerde zowel te veel als te weinig. Het orgel verdient het, om goed aangepakt te worden, maar dan ook echt goed, zodat aan alle bovengenoemde elementen aandacht besteed zal worden. Om nu enige tienduizenden guldens aan het orgel te besteden lijkt ons compleet overbodig.

Een ander punt is de plaats van het orgel en het daaruit voortvloeiende functioneren van het instrument in de eredienst. In principe ben ik niet zo voor het beneden plaatsen van orgels. Het is echter met deze asymmetrische opzet iets anders. In zijn huidige vorm draagt het orgel niet bij tot verrijking van de westzijde van het kerkgebouw. Het zou o.i. minstens zo goed een kooropstelling verdragen, waarbij een min of meer Engelse situatie geschapen zou kunnen worden, iets wat in het nabije Beek ook gerealiseerd is. Het orgelmeubel zou dan een andere kleurstelling, kunnen krijgen, waardoor het in het kerkinterieur geïntegreerd zou kunnen worden. Wij denken aan de (neo-)gotische, vrij primaire kleuren rood, groen, zwart en goud. Het hoge meubel, gelijkvloers opgesteld en in kleur aangepast zou een geheel ander karakter krijgen. Met de Rijksadviseur voor Orgels is over het totaalconcept van het orgel van gedachten gewisseld. Wij zijn beiden van mening, dat het orgel waardevol is, een geheel eigen geschiedenis heeft gehad en dat de elementen uit de hoofdperiodes bewaard kunnen blijven. Voor wat betreft de inbreng van 1967 zijn wij van mening, dat er "grenscorrecties" zouden moeten worden uitgevoerd, waardoor de hinderlijke neobarokke elementen verzacht of nog liever verwijderd zouden kunnen worden.

Hier volgt nog een globaal overzicht van de diverse registers.

Hoofdwerk, van achter naar voren.

Prestant 8', grotendeels of geheel ca. 1885.

Bourdon 16', 3 octaven naaldhout, rest metaal, 1846.
Salicionaal 8', 3 octaven zink, rest metaal, geperste labia, freins, 1925
Quint 2 2/3', 1968.
Holpijp 8', C-g° hout, rest metaal, 1846.
Octaaf 4', C nieuw, rest halve toon opgeschoven, 1846.
Fluit 4', metaal, 2 hoogste octaven conisch, 1846.
Octaaf 2', 1846.
Piccolo (Blokfluit) 2', 1846.
Mixtuur, 3 koren 1846, rest 1968, voor een deel op plaats Tr. 8' disc. Gat gestopt.
Trompet 8', 1968, is gedeeld geweest, één gat gestopt.

.Onderwerk, van voren naar achter.

Viola di Gamba, 1885, groot octaaf Quintadeenpijpen; Pijpwerk Devos-Curegem.
Voix Céleste 8', 1925, opdik op lade. Pijpwerk spits ingeritst, slagletters.
Bourdon 8' bas/discant, grotere pijpen naaldhout, rest metaal, 1846.
Gemshoorn 4', 1925, zelfde factuur als Céleste, grotere pijpen zink. Rooster veranderd.
Flûte Harmonique 4', C nieuw, rest opgeschoven, 1885, Devos-Curegem.
Woudfluit 2', 1968.
Roerfluit 8', 1925, was, gezien gestopt gat etc. gedeeld, tot 1925 Kromhoorn.

De klaviatuur van manualen en pedaal wijkt af van de Gradussenfactuur en doet enigszins aan Maarschalkerweerd denken.
Misschien is de bank nog van Rütter.

Hilversum, december 1991,

Drs. J.J. van der Harst,
Adviseur bij restauraties van historische orgels.